

на злополуката. Смяната на контрастиращи случки и настроения създава още по-пълна представа за душевните противоречия на Липованов. Преминаването от реалност към спомен и обратно става съвсем неусетно и плавно, споено със здрави асоциативни връзки. Изповедта на героя се излива в най-подходящата за случая форма: дневника — много разпространена след войната — но и тук Райчев е оригинален: той излиза от рамките на дневника и създава сполучлива смесица между спомен, размишления и очерк, в която преобладават спомените, стоплени от умиление и известна романтика, тъй като безвъзвратно отлетялото минало винаги буди в човешката душа нещо като носталгия. Лиричните чувства пронизват жестоката реалност, нахлуват в неспокойната военна атмосфера и придават на творбата характер на субективна, лична изповед, но изповед, която се издига до редица обективни истини за човека изобщо. В „Мъничък свят“ субективният елемент, творческата фантазия не са заглушени от фактите, а самите факти са одухотворени и превърнати в художествена правда. Райчев съзнателно не рисува като пластик-изобразител, бяга от подробно повествование и описателство. Героят се запомня главно с душевното си състояние, с преживяванията си, с моралните терзания, а не с действията си и още по-малко с външността си. И все пак и Елена и Липованов имат лица, имат характер — много повече от останалите герои на Георги Райчев. Най-ценното качество на неговия талант: интуицията го е ръководила в изграждането на образите и композирането на творбата. От всички произведения на Райчев „Мъничък свят“ е най-близо до живота и най-далеч от чуждите образци — и тъкмо затова е един връх в творческото му развитие, връх, до който може да стигне само истински талантлив, зрял и опитен писател.

РУШЕНЕТО НА „МЪНИЧКИЯ СВЯТ“

Елка Константинова

„Мъчно ми е, че си отивам, без да съм дал на народа това, което трябваше“¹ — тъжно звучат последните думи на писателя Георги Райчев, произнесени в болничната стая няколко часа преди издъхване. Няма нищо по-мъчително и потискащо за един творец от съзнанието, че не е изпълнил задачата си, че не е отдал на своя народ всичките си сили, цялата си дарба, цялото си сърце. . . Георги Райчев умира с такова трагично съзнание за неизпълнен дълг, измъчван от мисълта, че е пропилял нещо от себе си, нещо от таланта си.

Има ли основание писателят да прави такова признание в последните мигове на живота си? Наистина ли не създаде „това, което трябваше“ и което можеше да създаде?

Авторът на „Мъничък свят“, „Лина“ и „Грях“ заема видно място в нашата белетристика. Той не е от най-големите ни писатели, но е един от най-своеобразните и разнolikите. Природата го е надарила щедро и с верен, тънък усет за значимото в живота, и с ярка, оригинална дарба да се превъплъщава в многообразните прояви на човешкия дух, и с вярно, артистично чувство за колорит и език. . . Но цялостното творческо развитие на Георги Райчев ни убеждава, че той не е осъществил напълно всичките си заложби. Само в най-хубавите си творби, а те не са много на брой, остава верен на себе си. Не са редки случаите, когато изневерява на своя талант, поема чужди, стръмни и непроходими пътища, които го изморяват с острите си завои, с опасните си криволичеши пътеки и с непосилните си за преодоляване препятствия, излишно робува на модата, хвърля се стремглаво и безразсъдно в противоречиви увлечения, които изсмукват много от жизнените му творчески сили. Той сякаш не е искал да остане в рамките на своите възможности, стремял се е да ги разбие и да излезе извън пределите им и извън пределите на българската литература. Тази негова амбиция да надмине в областта на белетристиката не само предшествениците си и съвременниците си, но и самия себе си може би най-положителната му черта. В това отношение той прилича много на един друг наш писател, който е негов пръв учител и наставник в литературното поприще — на Антон Страшимиров, чието творчество също буди тревожно усещане за нещо неосъществено. Но Страшимиров е по природа стихийен и противоречив, изключително деен и дълбоко социален. Неговият метежен дух то въвлича не само в противоречиви литературни вихрушки, но и във всички обществени урагани на епохата. Неутолимата му любознателност го тласка към най-разнообразна дейност. Георги Райчев е съвсем друг по природа. Той не е тъй

¹ Писателят Йордан Стратиев е чул това признание, на Райчев, в. Изгрев, бр. 732 от 23. II. 1947, стр. 4.

изменчив като човек, не е тъй деятелен и стихийен, дори е малко неподвижен, малко тромав, много упорит и неподатлив на резки промени и метаморфози. Той винаги съзнателно се стреми да преодолее нещо в себе си, да надвие първичната си природа, да се отърве от тоя досаден господин, който носи в себе си си, който му пречи навсякъде и във всичко и „не му позволява да се яви на концерта на прочутия Хуберман избръснат“¹. Но усилията му да се пребори с виталната си натура, да преодолее селската си неподвижност и недодяланост най-често са безрезултатни.

„Не е така лесно да се проникне в същността на люде като Г. Райчев — пише близкият му приятел Николай Лилиев — които сами подлагат на съд постъпките на своя живот, които сами воюват най-често със себе си, отвратени от това, което са, безсилни да преминат към онова, което биха искали да бъдат.“²

Неустановеността, неуравновесеността и вечното раздвоение в творчеството му не могат да се обяснят със стихийен прилив на душевна енергия, с неорганизирана, сложна и противоречива душевност. Липсата на цялостност и вътрешна хармония в произведенията му мъчно може да се съчетае с уста овената му, здрава селска психика, която винаги се съпротивлява на болезнените интелегентски терзания, на изтънчените, обременени психики. Очевидно е несъответствието между човека Райчев, с упорития му стабилен характер и твореца Райчев: неустойчив, неуравновесен, вечно търсещ себе си в юнашка борба с литературните влияния. До края на живота си той остава чужд на интелектуалната изисканост и на болната градска психика, а като творец неведнъж е доказал, колко дълбоко я познава и разбира. Личната и творческата биография при него не се покриват.

Изключително жизнен и здраво сраснат с българското село (той е роден и израснал на село)³, Георги Райчев е по природа силен и първичен, враждебен на душевните съмнения и раздиращи вътрешни противоречия. „Нисък, набит, червендалест — истински син на полето, което ражда тежката бакърена загария“⁴ — такъв го рисуват съвременниците му. Като изключим юношеските му революционни настроения, няма обществен и социален преврат в България, който да го е понесъл във вихъра си.

„Винаги съм заявявал с гордост — пише самият Райчев — че съм закърмен от идеите и стремежите на последните две десетилетия от деветнадесетия век! Какво славно време беше то, време на идеализъм, на любов и вяра в човека, в човешката мисъл и свобода на човека! През онова време изгря социализмът — поне за нашата страна. С него закърмих младините си и останах през целия си живот малко социалист, но социалист от онова време, без да бъда член на някоя партийна секция“⁵

От седемнадесетгодишен Георги Райчев сам изкарва прехраната си — най-напред като дребен чиновник из разни канцеларии в провинцията и София, а сетне като библиотекар, коректор и журналист. Закрепнал физически и душевно от суровия допир с живота, той е от много рано напълно самостоятелен и разчита единствено на собствените си сили в борбата с мизерията. Стъпил от малък здраво на земята, Райчев не се запалва лесно от политическите страсти, които раздират по онова време страната ни, не се хвърля като Страсимиров в пламъците на борбата. Няма политическа гръмотевица, която да го е разтърсила и запалила, няма силен обществен трус, който да го е въвлякъл

¹ Н. Лилиев, Г. Райчев, сп. Изкуство, III—1947, кн. 2, стр. 128.

² Пак там.

³ Родното село на Г. Р. е Землен (Топрак Хисар) — голямо село, близо до Стара Загора, Роден е на 7. XII. 1882 г.

⁴ Г. Караславов, Спомени за Г. Райчев, сп. Изкуство, III, 1947, кн. 2, стр. 132.

⁵ Интервю с Г. Р., в. Радикал, бр. 25 от 25. III. 1946, стр. 4.

в редиците на воюващите. И на фронта отива по задължение, а не по своя инициатива. Затова, колкото животът на Антон Страшимиров ни смайва със своята динамичност, с дългия си низ от схватки и приключения, толкова обществената биография на Георги Райчев е оскъдна и неинтересна. Но това съвсем не значи, че той не е имал определени обществени и политически възгледи. Всичко в тогавашния обществен живот го е възмущавало — за това свидетелствуват непрестанните ругатни и закани, които е сипел по адрес на управниците на България. Тези закани, разбира се, са оставали само в приятелски кръгове. „Откакто го помня добре — разказва Г. Константинов — той все се заканваше да напише цели трактати за т. н. „български национални идеали“, за офицерството в държавата, за политическите водачи. . . и за какво ли не — но нито веднъж не седна да изпълни тие свои заричания.“¹

Ония, които го познават от ранните години на младостта му, когато дългите бради са били на мода, са запомнили характерните черти на откритото му изразително лице, живите му изпитателни очи с честен и недоверчив поглед. Личността му не блести с ярки и необикновени качества, които очароват и покоряват изведнъж. И в това отношение той се различава от своя пръв учител. Различава се и от литературните съмишленици и близки приятели: поетите-символисти. Той не може да ни смае като един Лилиев със съвършенството и чистотата на своя дух, нито като един Дебелянов — с благородството и великодушието си. Без подобни ярки черти на характера, Г. Райчев вдъхва уважение с честността и трудолюбието си, печели симпатиите с подкупващата си откровеност. „Той е като децата — казвал за него Страшимиров — не хитрува. И при нашите едновременни гуляи и поразии, винаги Гюро оставаше да плаща — той, най-бедният“.²

„Такъв беше Г. Райчев — честен човек, самобитен писател — пише Н. Лилиев. Най-ценна у него беше дарбата, която бликаше от всичко написано от него.“³ Заради тази необикновена дарба А. Страшимиров му е възлагал надеждите си, а Н. Лилиев, Н. Райнов, Д. Подвързачов. . . са се надпреварвали да го насърчават. Ценял го е Яворов и е искал непременно да го привлече за сътрудник на своето списание „Дело“.⁴

Безупречно честен и скромен в отношенията си с хората Райчев е всъщност напълно последователен и по отношение на обществения живот у нас — винаги е стоял настрана от котерийните борби и ниските партизански страсти. Последователен е и в разбиранията си за изкуството, което според него не може да стои далеч от живота, не може да бъде свободно от преки обществени задачи. Но според него отделният писател може и трябва да остане свободен и необвързан. „Да запазя свободата си, да не принадлежа към никоя литературна групировка да имам смелостта да откривам и лошите и добрите работници в книжнината ни, нечестната и честна мисъл, където и да бъдат — и при приятелите ми и при неприятелите ми. За това съм се борил, ще се боря и надявам се да успея“, изповядва самият Райчев. За него писателят е „най-сигурният изследвач и плувец в човешкия живот и човешката душа, които са безбрежен океан“. В този океан той се стреми да плува свободно, тласкан от силните, мощни вълни на първичните стихии, на бездънните общочовешки проблеми.

Солиден, съсредоточен, пестелив, изключително духовит. . . — такъв си го спомнят близките му. „Преди да се запозная в обикновения смисъл на дума-

¹ Г. Константинов, Г. Райчев, в: „Радикал“, XXX, 1947, бр. 69 от 24. II. 1947, стр. 4.

² Г. Караславов, Спомени за Г. Райчев, сп. Изкуство, III, 1947, кн. 2, стр. 132.

³ Н. Лилиев, Г. Райчев, сп. Изкуство, III—1947, кн. 2, стр. 130.

⁴ Това списание не е могло да излезе, Интервю с Г. Райчев, ЛИК, I—1934, бр. 12 от 19. XII. стр. 1.

та с Г. Райчев — разказва писателят Георги Караславов в същия спомен, аз вече знаех стотици подробности от живота му, слушал бях много анекдоти за него. Георги Райчев се сближаваше с хората естествено, непринудено. У него нямаше нито пращинка от оная етикеция, която е плод на превзетост. За него хората бяха равни, той не обръщаше никакво внимание на чиновете и постовете.“

За нас днес е доста трудно да свържем някогашния жизнерадостен Георги Райчев, душата на компанията, материалната опора на бохемата с автора на „Незнайният“, „Мерзавец“, „Карнавал“. . . Загадката на неговото противоречиво и неравносечно творчество, изпълнено със сложни обществени и морално-нравствени проблеми, може да се разсее само като се вземат под внимание различните вътрешни и външни фактори, които в различна степен са му влияли и са го тласкали по криволичещите пътеки на психоанализите, на лутане и човъркане в болезнените и тъмни страни на човешката подсъзнателна дейност.

В ранното творчество на Георги Райчев, което обхваща юношеските му стихове, хумористичните му творби и цялата му предвоенна белетристика, повечето от тези фактори са налице и определят до голяма степен по-нататъшното му развитие. Първите му творби са едно не особено обещаващо начало, но в тях може да се долови нещо от бъдещия значителен творец, може да се обясни противоречивият характер на по-късното му творчество. Значителен творец Георги Райчев става по време на войните и особено по време на Първата световна война, когато пише в окопите едно от най-хубавите си произведения: повестта „Мъничък свят“. С тази повест той се налага като самобитен и талантлив белетрист, дава простор на дарбата си да наблюдава, да попива живота, да разказва. Цялото му ранно творчество е бавен и мъчителен процес на преодоляване литературните влияния, особено това на Пшибишевски, съзнателно търсене на верния път, упорита и продължителна подготовка за „Мъничък свят“.

Потънал в новата духовна атмосфера на столицата, Георги Райчев е изцяло обзет от мислите си за изкуството и от творческите си амбиции. Тревогите на общественно-политическия живот са му непознати. Сетивата му не са чувствителни за живота наоколо и той не долавя нервния пулс на тежките предвоенни години. Не чува заплашителния грохот на идващата война, не вижда зловещата ѝ сянка. Тя се сгромолясва изневиделица отгоре му, поразява го като гръм от ясно небе. Зашеметен от този неочакван удар, още преди да успее да се опомни, младият писател потегля към бойното поле с тежкия морзов апарат на гръба.

„Бях на фронта като прост войник и през трите войни — пише той в автобиографията си — но в сражение не съм влизал (Слава богу!) През 1917 година ме изпратиха военен кореспондент в 7 дивизия по мое собствено желание след като видях, че съм съвсем излишен и безплоден в строя.“

Всред грохота и пламъците на войната, под бомбите и шрапнелите, Георги Райчев преживява най-разтърсващите, най-напрегнатите и съдържателни мигове на живота си. На фронта, във влажните окопи, макар и да не е влизал в сражение, той се сблъсква лице с лице с истинската суровост и жестокост на живота. Тук тридесетгодишният писател узрява като личност. Непосредствено преживяните ужаси разтърсват психиката му, истинското човешко страдание, което тук за пръв път се среща отблизо, пробужда в душата му нови вълнения, изостря особено силно чувствителността му. Все по-сериозен и съсредоточен става погледът му върху света и хората и върху собствените му мисли и преживявания. Като естествена реакция от ужасите, на които е бил свидетел, от физическите страдания на животинското съществуване в окопите у него се засилва чистата духовност. Изпитал на собствения си гръб убийств

вения глад, страха от холерата и смъртта, Георги Райчев не е вече оня наивен, хленчещ юноша от преди войната, който се опиваше от измислените си страдания и книжните си представи за живота. Той вече знае какво представлява истинската, дълбоката човешка мъка, различава фалшивите от истинските човешки добродетели.

Повестта „Мъничък свят“, писана по време на войната, е най-сериозното доказателство за щастливата творческа метаморфоза на писателя. Динамиката на всеки изминат ден, пълен с наблюдения върху хорските съдби, разбива стените на неговия досегашен мъничък свят. Този процес на узряване на човека Георги Райчев и раждането на истинския писател Георги Райчев е дълъг и мъчителен. Той започва в окопите през Балканската война в 1912 г. и свършва през 1918 г. с втората национална катастрофа. Тези съдбоносни за нашия народ години, пълни с трагизъм и морално величие, родиха и един от най-големите български белетристи: Йордан Йовков, когото безмилостната война изпрати в огъня на сраженията при Селиолу и Кайпа. Те станаха причина Людмил Стоянов да напише най-реалистичното си произведение: повестта „Холера“; Михаил Кремен — художествения си репортаж за Междусъюзническата война „Брегалница“; Добри Немиров — повестта „Другият“; Константин Петканов — най-хубавата си творба — романа „Морава звезда кървава“.

Лудият бяг на събитията, бясното напрежение на военните дни нахлува в литературата, събудиха гражданския протест и хуманизма на българския писател, обогатиха вътрешния му свят. Димчо Дебелянов изпя последните си тихи, реалистични песни, пропiti с болка и съчувствие към обезценения човешки живот. Нежният лирик Николай Лилиев, отвлечен от жестокостите и кръвопролитията на фронта, прокле чудовищната война:

И в тъмните следи на есен властна,
следи на смърт, и чужда и позната
с лика на есента пред нас изрзана
чудовищният образ на войната.¹

В покрусената душа на поета „в ужас надвиснал злокобно се сливат и есен, и смърт, и война“.

Страстният поклонник на „чистото“, аполитично изкуство, Димитър Подвързачов написа по време на войната най-искреното си стихотворение, в което с разбито сърце се обръща към своя син:

Ще дойде, Здравко, ден — последния
на твоя татко земен ден.
Склопи очите му на бедния
баща — и тихо просълзен
кажи:
„— Прибра се вече стария. . .
И всичко що ми завеща:
една несбъдната мечта —
България! . . .“¹

Най-много военни стихове написаха Иван Вазов, Кирил Христов, Стилиян Чилингиров, Людмил Стоянов, Теодор Траянов, Христо Цанков Борина. . . Като се изключат бесните шовинистични крясъци на Кирил Христов и някои патриотарски настроения у останалите поети — всичко създадено в онова жестоко време носи белега на страданието и покрусата. Тревожното перо на Георги Райчев също твори през военните години реалистични творби, пронизани с топла обич към безименните народни герои и остра човешка болка

¹ Н. Лилиев, Война, сп. Звено, 1914.

² Димитър Подвързачов, На моя син, стихотворение, сп. Отечество, III, 1916, кн. 34/35.

и загриженост за трагичната им участ. По-късно той си спомня за кошмарните дни на войната: „Заредиха се дни, месеци, години. Войната не свършваше. Българската душа изживя възторзи и ликуване, дочака страхове и нови погроми...“¹ Със сковано от ужас сърце той посреща злокобните вести за смъртта на редица свои скъпи другари, паднали в боевете край Селиолу и Демир Хисар: „Наближаваше световната война и раздялата ни, за да на се видим никога вече — развълнувано разказва Райчев на своя приятел Владимир Русалиев. — Обяви се мобилизацията. Повечето от другарите ми се разпиляха из провинцията.“ Най-силно го разтърсва смъртта на един от най-близките му приятели: поетът Димчо Дебелянов. През един мрачен есенен ден на 1916 г., близо до Черна вода, в едно запустяло румънско село Райчев се среща с артиста Петко Атанасов, който му съобщава зловещата вест, че Димчо Дебелянов е убит на южния фронт. Войните безмилостно нанасят удар след удар върху психиката на Георги Райчев. На бойното поле загива още през балканската касапница писателите: Илия Иванов-Черен, Страшимир Кричев, Владимир Попанастасов (Пепо), Бойчо Липовски, известните драматични артисти: Атанас Кирчев и Христо Ганчев. „От формираната преди войните група интелектуалци, — пише Райчев — около двадесетина души ентусиазирани младежи, всички заминали на фронта, върнаха се по-малко от половината.“² Мъката по скъпите жертви често прелива в душата на писателя и събужда справедливия му гняв към престъпните управници на България: Нека ми прости Отецеството, — изповядва той в дневника си — но аз не позволявам на десет фердинандовци и на двадесет радославовци да решават вместо мен кога, къде и в кой час на деня или нощта трябва да бъде застрелян за „благото“ на родината“.³

Интензивният живот на фронта пробужда нови обществени чувства у писателя, който постепенно започва да гледа с други очи действителността. Замисля се сериозно върху съдбата на своя народ и върху човешката съдба въобще, върху несправедливото устройство на света. Мисълта му се блъска — тревожна и изтерзана над неразрешимите общочовешки проблеми.

„Някога, когато стъпвах първите плахи стъпки в живота — разсъждава той във военния си разказ „Картал тепе“⁴ — струваше ми се, че той е тъй многообразен, сложен и неразгадан, че никога слабата човешка мисъл не би могла да стигне до потайните му дълбини. Аз стоях пред него слисан, като в някоя грамадна фабрика, дето гърмяха с оглушителен трясък стотини разновидни колела, виеха се безброй ремъци, издигаха се и слагаха хиляди работни ръце. . . Но аз не знаех, че там, зад тънката стена имаше парен котел и назъбено колело. Аз не знаех, че зад многообразиия, многосложния и неразгадан човешки живот, също стоеше един парен котел и едно назъбено колело, при това твърде прости и безизкуствени — да запазим мничкото си съществуване и да продължим своя род. . . Не, човечеството никога още не е влагало ни умение, ни изкуство, нито вещина в живуването на своя живот. Дори нещо повече — то никога още не се е много отбивало от пътя на животните, на най-гадното от животните — на звяра“. Това вече не са чужди разсъждения, приети на доверие, не са възгледите на Пшибишевски и Арцибашев, а неговите собствени мисли, лично проверени и изстрадани. Крайният песимизъм и абсо-

¹ Г. Райчев, В памет на Йордан Йовков, сп. Изкуство и критика, г. I, 1938, кн. 9, стр. 471.

² Георги Райчев, В памет на Йордан Йовков, сп. Изкуство и критика, I г, 1938, кн. 9, стр. 471.

³ Симеон Султанов, Георги Райчев, Предговор към т. I, Избрани съчинения, С., 1957, стр. 9.

⁴ Г. Райчев, Картал тепе, разказ, сп. Съвременна мисъл, г. IV, 1914, стр. 11—3.

лютно недоверие в човека са напълно обясними за душевното състояние на Райчев през ония жестоки дни, когато той е вцепенен от ужас, притиснат от „хищните лапи на войната“. Това негово състояние на вцепененост се чувствава най-силно в кошмарните описания на оня смъртоносен ураган, който помита всичко на пътя си като „разярен циклон“: „99 дена вече как гори и планини ечат, огласяни от лютата му ярост. Той е невидим, но страшен: много пъти аз го чувствавам надвесен над самия мене; той коренеше столетни дъбове и заприщаше с тях реки и морета; рушеше села и градове, с един замах носеше хиляди човешки живота. . . Идваха нощи и часове, когато ми се струваше, че земята гори, запалена от четирите краища, че цели материци се късат от нея, ломят се и чезнат в зиналите огнени бездни, а ние, обезумели от ужас, пълзяхме, тичахме все напред и напред, към невидимия враг. Кой беше той? Турците. — При тази дума ледни тръпки ни побиваха, ний се оглеждахме, вирахме се един други в очите, пръскахме се и дигахме пак пушките. . . А на другия ден събирахме пак само трупове, остатъци от трупове — грозни, безформени, със запечена върху раните кръв, с мъртви несклопени очи, с лица, добили цвета на земята, която чакаше да ги погълне. Заравяхме ги в обща яма, един до друг, а често ги хвърляхме на купове и техните довчерашни другари и братя безмилостно сринваха черната пръст върху очите им. А наоколо всички стояха и гледаха притъпени, апатични, дори страшната мисъл, че утре и тях тъй също ще заринат, никак се плъзгаше по мозъка им, без да го досегне, отскачаше като гумена топка.“¹ Зловещата сянка на смъртта, хищническото изстребление на озверените войници, загубили напълно човешкия си облик в злокобния вихър на войната, кървавите трупове и пролянатата напразно кръв са поразили завинаги въображението на Райчев. Впечатлението от животинските прояви на хората по време на войните се задържа завинаги в тревожното му съзнание; паметта му грижливо ги съхранява и в зрялото си творчество той често се връща към тях. Неговата впечатлителна натура реагира най-болезнено и остро на мръсотията в живота, на гнусните постъпки, на мерзостите и скотските състояния. В по-късните си разкази ги рисува с цялата им първична, отблъскваща сила, без да крие непреодолимото си отвращение и погнуса. В детайлното описание на физически противното той влага особена творческа амбиция да каже голата истина до край, без да се бои, че стига до натурализъм. В тази област Георги Райчев е почти без спърници в българската литература. Той има рядка дарба да възпроизвежда ужасяващи сцени напрегнато и динамично, да внушава чрез тях още по-силно идеята на творбата, като предизвиква у читателя не само нравствени, но и чисто физиологически реакции. Такъв е завършекът на една от най-реалистичните му повести „Грях“, където само с няколко думи е описан кървавият труп на убития учител, обезобразеното му лице, разкъсаната му шия и претрощения му гръден кош, за да може читателят да добие и физическо усещане за нечовешката сила на малоумния Дико, а оттам — изобщо за чудовищните последствия от постъпките на дивия, озверен, първичен „човек“. Не по-малко потресаваща е и сцената на убийството в разказа „Пръст“: „Тогав двамата мъже се сграбчиха за рамената, сборичаха се и паднаха на твърдата земя. Те се валяха в кръг, ту единият, ту другият отдолу. Биеха се с юмруци, дъряха с нокти лицата си, хапеха се и изригнаха псувни и закани. Накрай Диню остана отдолу по гръб. Тежкото Ройдево коляно ломеше гърдите му. Но той освободи дясната си ръка, пъхна я в пояса си и замахна. Лъсна дълъг нож, Ройди изрева и отскочи. Но Диню пропъзля, настигна го и отново заби ножа. Докато Ройди можа да се вдигне на крака, ножът трети път потъна в гърба му. Тогава обе-

¹ Г. Райчев, Картал тепе, разказ, сп. Съвременна мисъл, IV, 1914, стр. 11—13.

зумелият мъж се втурна през полето, тичаше към село и простора огласяваше страшен, животински рев, а по стъпките му растеше широка, черна бразда кръв“.¹

Животинският рев на намушкания селянин отеква зловещо и незабравимо като злокобно проклятие над човешката алчност. И цялата тази ужасяваща сцена се разиграва заради една кола пръст, която алчните селяни не могат да си разделят. По признания на автора в този разказ са използвани наблюдения и спомени от детските му години на село, но ако потърсим внимателно корена на неговата склонност да вижда животинските прояви у хората, ще го открием във впечатленията и преживяванията му по време на войните. Не случайно най-жестокият и натуралистичен разказ на Георги Райчев е „Вълци“² в който зловещата случка се разиграва на бойното поле, посипано с „разкъсани, сиви, неподвижни трупове“. Двата ранени войници, с разкъсани меса, потънали в кръви започват дива, ожесточена борба за един наниз жълтици. В техните вдървени, полумъртви тела се пробужда зверска настырвеност за пари. С кошмарни подробности са описани раните на слепия и на куция и настырвеността, с което разказват как са издевателствували над мирното население, как са изнасилили десет млади жени и ограбили една стара кадна, след като я съблекли гола. Когато разказва за жените „слепият се смее ситно, с лош, нечист смях“. Капка милост няма в душите на тези вълци, в които бушуват най-долни, най-животински страсти. Тук писателят е прехвърлил границата, загубил е чувството за мярка в натуралистичните описания, прекалил е със силното нервно напрежение. В разказа съвсем ясно прозира тенденцията да се извади най-вече най-гнусното, най-чудовищното в човешката природа, да се покаже звярът у българския войник. Като имаме предвид колко силно е било развито у Райчев чувството за противоречие, не можем да не съзрем в този разказ едно желание да се развенчае българският войник, да се смъкне ореола му на слава и хуманност. Раздразнен от произведенията на някои автори, които от топлите си софийски места възпяват нравствения героизъм на селянина и на вола, от модерното съзливо умиление, с което се пише за войниците на фронта, Г. Райчев изпада в другата крайност. Той сякаш иска да каже на всички, които пишат за човечните постъпки на нашите войници, за безумната им храброст и нравствените им добродетели: „ето, вижте ги какво представляват вашите прехвалени герои“. Гласкан от амбицията да внуши за човека точно обратното на това, което внушават най-силно Йовковите военни разкази, той губи чувството си за мярка и верния си усет за художествена правда. Все поради това чувство за противоречие Райчев упорито е отричал творчеството на всемирно известните и всепризнати писатели: Толстой и Гюте; изказвал се против музиката, против владеенето на чужди езици. „В основата на неговото поведение лежеше едно неукротимо чувство за противоречие и противодействие — пише Г. Константинов, който отблизо го е познавал. — Тридесет години по ред той се заричаше да развенчае Гюте, Толстой и. . . Пенчо Славейков и все пак, не се обмълви за тях никъде, освен в приятелски среди, където срещаше повече или по-малко верни техни почитатели“.³

Чувството на противоречие е главният, но не и единственият стимул за написването на разказа „Вълци“. Неприкритата склонност на автора към груби, дори вулгарни описания има вече сериозна основа: богатите наблюдения на зверските кръвопролития в кошмара на войните. А истинското отно-

¹ Г. Райчев, Пръст, разказ. сп. Завети, т. III—1936, кн. 2, стр. 29—31.

² Г. Райчев, Вълци, разказ, сп. Демократически преглед, 1926, кн. 5, стр. 348.

³ Г. Райчев, Лало. Из записките на телефониста, сп. Отечество, г. IV—1917, кн.

шение на Георги Райчев към българския войник, особено към селянина е дълбока обич и възхищение от изключителните му морални качества. И той изгражда незабравимия образ на кроткия безименен герой, който изнася на широките си плещи войната, обзет от чувство за дълг и желание на всяка цена да бъде полезен. Такъв е Цанко от „Мъничък свят“ и Лало от едноименния разказ, писан също в окопите по време на Първата световна война. „Има странни войници — започва разсъжденията си Райчев върху характерите на войниците — има такива, които за винаги се врязват в съзнанието на човека, още от първа среща. Това са особена пасмина хора, които приличат само на себе си.“¹ Между тях най-силно впечатление му е направил Лало с кротките си сини очи, които винаги излъчват безгранична доброта и сякаш питат: „Нужен ли съм“. Незабравим е външният потререт на този безшумен герой, нарисуван с подробности, с каквито Г. Райчев рядко си служи. Тук той описва случката и води разказа за Лало като Йордан Йовков — спокойно, съсредоточено, вдъхновено: „Лало произнася всяка буква отделно — полека, тежко, неизменно равно. И не обича да говори много, ала когато заговори, слушат го всички — млъкват и слушат. Той говори пак тъй полека, тихо, спира се и надълго разправя най-незначителни подробности, често пъти съвсем наивно и при се това никой не се уморява, никой не го прекъсва. . .“² Йовковски е и цялостният поглед върху селянина и отношението му към войната. Убеждението на Йовков, че българският селянин приема войната като задължение, което добросъвестно изпълнява, съвсем недвусмислено е изразено и от Георги Райчев: „Знаете ли какво значи жетва през горещо, убийствено лято? Представяте ли си чувството на жетваря, който стои пред море зрели ниви и мисли, че ще трябва дълги дни приведен, стиска по стиска, да жъне ден и нощ. Това разбира само народът, този работлив, железен народ. Ето — за него войната е една също така кървава жетва, която трябва да се жъне до сетния кълн. . .“ И самият образ на Лало напомня с някои свои черти Йовковите земяци, но тук не става дума за плагиатство, а за едно сходство в мислите и настроенията на двамата писатели по време на войните. Но докато у Йовков отношението на възхищение и преклонение пред селянина и неговия труд е дълбоко, трайно, неизменно и е израз на цялостния му светоглед, то у Райчев е временно и несъвместимо с цялостния му скептичен поглед върху човека и света. Но не бива да се забравя, че в положителните си герои като Лало и Цанко писателят влага и особено силно патриотично чувство: „Когато в часове на изпитание — пише той — в душата ми забродят тъмни мисли, пред мене застава мълчаливата снажна фигура на Лало и аз не мога да не се преклоня пред този безшумен герой, защото той не е един войник, а цял един народ — българският народ.“³ Героичната постъпка на едрия като скала Лало, който спокойно минава между куршумите и гранатите, за да свърже двете скъсани жици на телеграфа не е измислена, а лично наблюдавана от автора, направила му е потресаващо впечатление и е събудила у него култа, който всеки човек изпитва към добродетелите на своя народ. Множеството непознати самоотвержени войници, за които Райчев разказва в репортажите, разказите и писмата си от фронта, са все символи на най-ценните ни национални черти. Когато описва военните си впечатления от село Дишераци, Румъния, през 1917 година,⁴ Райчев пак дава израз на топлото си съчувствие и на възхитата си от стоицизма на българския

¹ Г. Константинов, Г. Райчев, в. Радикал, бр. 69 от 24. II. 1947, стр. 4.

² Г. Райчев, Лало, Из записките на телефониста, сп. Отечество, г. IV—1917, кн. 14, стр. 3—4.

³ Пак там.

⁴ Г. Райчев, Писма, сп. Отечество, IV—1917, кн. 8, стр. 8—11.

селянин. Сърцето му е препълнено с благодарност към този благороден мъченик, разтапя се от безгранична нежност към него и чрез него — към България. Той винаги поставя тези свои герои в най-трудни моменти, в изпитания и безнадеждни обстоятелства, за да се разкрият още по-силно нравствените им качества. Най-развълнуван и сърдечен става разказът му за войната, когато се среща със своите тракийци — тогава той изпада в истинско творческо вдъхновение. Пак е засегната най-чувствителната струна на душата му: болезнената му привързаност към родна Тракия. Тази привързаност, подобно на Йовковата към равна Добруджа е най-бистрият и дълбок извор, от който черпи свежест и сили талантът му. В пътеписа „Тракийски гробища“¹ случайната среща с тракинеца бай Минчо Мандажийски дълбоко вълнува писателя и възкресява в душата му скъпи спомени от родното село. Плодородна Тракия оживява пред очите му — той я вижда в знойно лято, разлюляла море от буйно класили ниви, всред които кипи мълчалива и тъжна жетва. „Ако моят крак някога отново стъпи на тая свята земя, аз ще им предам вашия далечен поздрав — шепне трогнатият писател, коленичил пред гробницата на своите сънародници. — Аз ще им кажа, че вие сложихте кости за тях посред тези студени балкани, за тях и за погазената правда в света, която човечеството винаги е отвоювало с потоци кръв на най-достойните свои синове. . .“²

На страниците на списание „Сила“³ пътеписът на Георги Райчев „Тракийски гробища“ звучи като апотеоз на народния стоицизъм и като обвинение срещу виновниците за националните катастрофи; напълно е в унисон с общия революционен тон на статиите и материалите против Фердинанд „Нито през ума на Фердинанда Кобурготски не минава да припише поне малко вина и на себе си, да даде най-малкия знак на разкаяние пред непоправимото нещастие, което е сполетяло страната“⁴ — пише главният редактор на списанието Христо Силянов. Но и в официалния военен орган — списание „Отечество“, където печатат редица шовинистични творби от Ив. Вазов, К. Христов, Ел. Пелин, Ст. Чилингиров. . . Г. Райчев пише разкази и репортажи за ужасите на Кеналските кървави драми⁵ през 1916 г., за безумната храброст и себеотрицание на българския войник, за безсмислието и лудостта на войната. Никъде в неговите творби не прозвучава шовинистичният приповдигнат тон. Бацилът на патриотарските увлечения не га докосва. Спасяват го трезвият му селски разсъдък и вроденият му скептицизъм. Още в първите дни на войната той предвижда логическия ѝ край, не може да се въодушеви и запали от лъжепатриотични идеали, анализаторската му мисъл го води по верни пътища. Дори в стихотворението си „Вожд“,⁶ посветено на героичния македонски народ, той създава поетичния образ на Крали Марко в пълен контраст със свирепата сеч, в която гинат рат след рат българските войници пред ужасения поглед на легендарния герой.

В късата си поема „Сватба“⁷, написана в духа на народната песен, Райчев преплита в странна, оригинална смесица сватбените с военните мотиви и чрез съня на Севдалин юнак разкрива копнежа на българския войник за мир и за „свят покой“. Вихрената, радостна сватба на героя със свидното му либе

¹ Г. Райчев, Тракийски гробища. Пътепис. Сп. Сила, I, 1919, кн. 17, стр. 9—10.

² Пак там.

³ Сила. Седмично списание за политика, обществен живот и литература. I. 1918/1919 г. Редактори: Хр. Силянов и д-р К. Д. Списаревски.

⁴ Хр. Силянов, Към характеристиката на Фердинанд. Сп. Сила, I, 1918, кн. 7, стр. 12.

⁵ Г. Райчев, Кенали. Репортаж. Сп. Отечество, V, 1918, кн. 30, стр. 12.

⁶ Г. Райчев, Вожд. Стихотворение. Сп. Отечество, IV, 1917, кн. 25, стр. 10.

⁷ Георги Райчев, Сватба. Сп. Отечество, V, 1918, кн. 4, стр. 2.

е символ на мирния живот, на младостта и щастието, но жестоката действителност смазва всички илюзии:

Очи отваря блед юнака
и сънен се оглежда той:
наоколо другари в мрака
сѣ тъй над пушките си бдят
и слушат — пак неравен бой
е пламнал някъде напред
и вей се кървавото знаме. . .
— О, сън лъжовен, сън проклет,
защо сърцето му измами!

Въпреки очевидните художествени кусури на тези тромави стихотворни творби, те са интересни като документ за вече зрелия и мъдър поглед на Георги Райчев върху обществено-политическия живот. Хладната му резервираност се проявява за съжаление и по отношение на най-прогресивните идейни течения у нас. Откъснат от големите идеи и борби на работническата класа, прекалото вгълбен и зает със себе си, той не оставя да бъде разтърсен и покорен от никакво истинско голямо политическо събитие. Това печално за него обстоятелство не се дължи само на инертната му натура, на липсата на достатъчно възторг и отзивчивост в душата му, на скептичното му отношение към света и хората, но и на твърде установеното, под влияние на чуждите автори, убеждение, че изкуството и човекът на изкуството трябва да бъдат далеч от обществено-политическите проблеми, че политиката пречи на таланта. В същата степен неориентиран в обществено-политическите събития е и Йордан Йовков. И неговите военни творби не носят белега на зреещото народно недоволство, на революционните брожения и дълбоките вътрешни катаклизми в обществения живот. И въпреки това, те остават в нашата литература като едни от най-реалистичните и най-вълнуващите откровения за войната. Тяхната неувяхваща сила се дължи на изключително дълбокото познаване на селската душа, на верния усет на автора за висшете ѝ добродетели, на разбулването на ония тайни кътчета, където се крият най-съкровените и красиви човешки помисли. Цял погълнат от съзерцанието на красотата, величието във войнишките души, Йовков изгражда с истинско вдъхновение образите на своите земляци, на бедните селски труженици с болезнената им привързаност към земята и труда, с цялостното им светоусещане, с неповторимата им индивидуалност. Колкото Райчев рови в душите, за да извади наяве първичното, инстинктивното, толкова Йовков прониква в красотата на човешкия дух и в трагизма на изтерзаната селска душа вижда извора на моралното ѝ величие. Целият живот на неговите селяни е само мъка и страдание, но страдание, което извисява сърцата, облагородява характерите, прави ги способни за най-самопожертвувателни и хуманни постъпки. Колкото Райчев се увлича с детайлно възпроизвеждане на кошмарни военни сцени, толкова Йовков ги избягва, по-точно, старее се да ги не вижда; защото се отвращава дори от самото физическо страдание. Той е спял за човешката мерзост, за низостите и подлостите. За него войната не е развихряне на най-долните страсти, а още едно велико изпитание за човешките духовни сили или както много вярно отбелязва Розалия Ликова: „Сред най-суровата и нечовешка обстановка (войната) Йовков разкрива най-човечното в човека“.¹ Тънко развитото му естетическо чувство, свършеният му усет за човешко достойнство и душевно благородство, богатият му вътрешен мир се оглеждат във всяка негова творба. Георги Райчев е съвсем иначе устроен: той няма този уравновесен вътрешен мир на естет, който може да затвори очите си пред грозотата и отвратителната хищност

¹ Розалия Ликова, Белетристиката между двете войни, С., 1965 г.

на човешката природа. В него всичко кипи и се бунтува. С широко отворени очи за света той поглъща най-често грозните постъпки, зверските прояви, стихията на повилнелия Карачакал, в който се развихрят най-животинските страсти. Затова войната изиграва такава съдбоносна и двойка роля в живота му: от една страна, той възмъжава и узрява като човек и като творец, от друга страна, съзнанието му, претоварено от кошмарни впечатления и ужаси трудно ще се уталожи и уравни, трудно ще намери отново спокойствието си. Сега Георги Райчев е вече напълно подготвен за творческо възприемане на любимите си автори: Достоевски и Шибишевски, които дотогава беше само книжно и повърхностно усвоил. Душата му е готова да погълне и нови идеи на нови авторитети, стига те да отговарят на лично преживените от него ужаси и сътресения. За това свидетелствуват следващите му разкази, написани под силното влияние на диаволичната литература.

Най-яркото доказателство за духовното и творческо узряване на Георги Райчев през време на войните е повестта „Мъничък свят“ — произведението, в което вече са осъществени по художествен начин намеренията и амбициите на цялото му ранно творчество. Всичко, което писателят създава дотогава сякаш е само подготовка за „Мъничък свят“ — една от най-хубавите му творби, най-автобиографичната, най-личната от всички. Тук художественото претворяване на моменти от войната е фон, върху който се проектират личните преживявания на главния герой. В повестта не се говори за бунтове, за отстъпления, за разрушена дисциплина, за безумните заповеди на българските военачалници, както в повечето белетристични произведения за войната. Войната тук се чувствава най-силно в душевните катаклизми и в пораженията, които нанася върху човешката психика. Това не е репортаж за живота на фронта, а вълнуваща изповед, на която вярваме. Ето какво разказва самият автор за нейния сюжет: „През войните известно време служих заедно с Йордан Мечкаров. Още от цивилство знаех, че по него е увлечено едно момиче — студентка. Но той беше доста хладен към него. А през войната ми призна, че ходил в отпусък, срещал пак момичето, което се било отвърнало вече от него; може би между тях имаше и друг мъж. Наблюдавах го и разбрах, че не може да забрави тази история и му беше много криво. . . Горичката и артилерийския взвод, които описвам, бяха под село Латрово, на четиридесет километра южно от Демир Хисар, в полето. Присъствувал съм и на канонадите. Всичко е описано външно доста точно. Случките и лицата са измислени. От тези мои впечатления е изградена повестта“.¹

В „Мъничък свят“ се оглежда целият Райчев от най-напрегнатото време на своя живот. Богатите му, разнообразни впечатления и преживявания от войната, от канонадите, от калните окопи — тук са преплетени с най-интимните му мисли върху смисъла на човешкия живот. В атмосферата на войната прелива топлата струя на сърдечната изповед на влюбения герой и цялото произведение добива една привлекателна лирична обогатеност. Описанието на малката горичка, над която фучат фугасите, реват гаубиците, извиват се огнени вихрушки и изкореняват вековните дъбове, сякаш седмици наред е играла безмилостната брадва на дърваря, е страховито с реалистичната си сила и в същото време носи полъха на сърдечната привързаност на героя към целия този веществен мир, на едно топло хуманно чувство, което одухотворява странно и най-зловещия пейзаж: Тук се чувствава влиянието на Йордан Йовков, на неговата мечтателност и романтичност. Трогателно героят описва земята, наречена каюта, прилепена до огромния вековен явор и цялата природа

¹ Симеон Султанов цитира този пасаж от едно писмо на Георги Райчев до негов близък другар в предговора към Избр. съчинения, т. I, С., 1957, стр. 9.

наоколо, която преживява заедно с него късната му любов. Райчев бяга съзнателно от самоцелното описание и от подробното повествование, съсредоточава всичко върху психическото състояние, а военната обстановка, природата и веществения мир са подчинени на него. Сърдечната струя, човешкото вълнение в описанията на общата атмосфера извират от душевните трепети на късно влюбения. Понякога личи, че самият автор е преживял подобни състояния — затова тъй пластично и задушевно ги възпроизвежда без нито капка сантиментализъм и превземка. Такъв е например онзи момент, когато героят наблюдава снежната буря над земянката и в душата му се събужда красивият спомен за детските му години, за безгрижните часове и тихи вечери край огнището, за рохкавия първи сняг и разчувствуван той сяда на връх Нова година да преписва писмата до своята любима. Как е успял Г. Райчев да пресее богатите си и разнообразни впечатления и наблюдения от войната, да извлече от тях най-яркото и емоционалното и тъй умело да ги поднесе в една толкова кратка психологическа повест — всичко това е наистина удивително! „Как се е явило останалото — разказва сам авторът — дълго е за описване. Винаги съм мислил, че художественото творчество има нещо много подобно с пчелата и меда. Както пчелата обикаля хиляди цветове, за да събере прашеца им, от който произвежда една капка мед, така и писателят често минава през десетки случки от действителността, от целия свой живот — главно спомените — докато сътвори един художествен момент“.¹ Г. Райчев открито заявява, че произведението му е изградено от лични преживявания, спомени, разкази на близки другари, поднесени като случки из живота на главния герой. „Мъничък свят“ е повест за Липованов, за неговата човешка съдба, за неговия духовен мир и затова носи подзаглавието: бележник на един разлюбен. Това подзаглавие постига и друга цел: заинтригува веднага читателите с явния намек, че става дума за нещастна любов. Всъщност Г. Райчев не разчита на интригата, в която няма нищо сензационно и пикантно, не използва случките и събитията, за да увлече и запали въображението, а се интересува единствено от човешките преживявания, от вътрешния свят на своя герой и не пилене излишни сили по странични неща. Всичко е съсредоточено в душата на Липованов, всичко е обединено от неговия поглед, включено е в неговата съдба. Затова творбата е монолитна и стройна. И понеже самите преживявания са дълбоко съдържателни — повестта е силно кондензирана и напрегната. Динамиката на повествованието иде от вътрешния нерв на психологическия анализ.

Липованов рови в душата си и изважда наяве най-съкровения си помисли и вълнения, търси обяснение на психическото си състояние, не се задоволява с обикновено възстановяване на миналото си, а го анализира и преоценява. И всичко това става в най-съдбоносните мигове на живота му: на бойното поле, където се чувства като прашинка всред хаоса на войната, откъснат, изоставен, забравен от целия свят. Това състояние на безпомощност, на физическа и душевна слабост е пресъздадено удивително точно и вълнуващо. Така се е чувствувал самият писател по време на кървавите канонади: страшно самотен, обречен на вечно изгнание. „Аз съм откъснат от целия свят, може би по-лошо и от затворник. . . Заобиколен по цели дни от тези добри, но прости хора, понякога ме обхваща мъчително желание да срещна образован човек, с когото да побеседвам без вечния страх, че той няма да разбере думите ми.“ Тези признания на Липованов са свидетелство за мъчителната носталгия, която е изпитвал Райчев по своята духовна среда, по сърдечните

¹ Симеон Султанов. Предговор към избр. съч., на Г. Райчев, т. 1, С., 1957, стр. 9.

си литературни приятели, с които е завинаги духовно свързан. Колкото по-изоставен и самотен се чувства героят — толкова повече в душата му зре копнежът по любов и нежност. Тази естествена, напълно човешка нужда Райчев лично е изпитал и открил в повечето от онези простосърдечни, доверчиви и искрени хорица, с които се е сближил на фронта. С какво топло съчувствие и нескрита симпатия е описана закъсниялата любов на военния ветеринарен лекар, който старателно търси в писмата на жена си поезия и романтични чувства. Възрастният, тих и простицък човечец е готов да заплаче от умиление, когато разказва за законната си съпруга и то след осемгодишен скучен брачен живот. Авторът предава много човечно и затрогващо подобни състояния на влюбеност, породени от самотност и безизходица, вярно напипва във войнишкото сърце спотаения стремеж към близост, нуждата от разбиранство и доверие. И трагедията на Липованов има същата основа, въпреки че е значително усложнена от интелигентската му психика и от общата душевна криза, която преживява в момента. Всъщност дълбоката причина за неговите сърдечни терзания е мъчителното усещане на самота. В това ни убеждава целият негов разказ, сиреч, цялата повест. Логическият извод на собствените му мисли и психоанализи, на откровената му изповед е общоизвестната истина, че всяко човешко същество има нужда да бъде разбрано и обичано, че любовта е център на живота, двигател на всяко битие. Но Г. Райчев не може да се отърси от книжните тези, с които е претоварено съзнанието му и от време на време, като се сети за някои от тях, прекъсва увлекателния разказ, пресича потока на собствената си мисъл и се впуска в банални разсъждения: „Наистина, какво тегли тези хора нататък — не знам, но то не е само жажда по физическо овладяване, не е само изглаждане по плътта на жената. Тук има нещо по-силно и неотвратимо — тъгуване на двата пола един по други. Застрашени са племето и расата, в опасност е съществуването на вида и ето присягат през мрака неуловимите лапи на биологическия закон и влачат и тласкат един към други двата пола. . . А както винаги и тук природата си служи с коварство: омаягосва ги с измамата за смешното „сродство на душите“, за семейното щастие, за бъдещето.“ Подобни разсъдъчни отклонения Георги Райчев прави в почти всичките си творби. В „Мъничък свят“ те са за щастие малко и са пришити като чуждо тяло към повестта.

Любимата теза на Шибишевски за вечната трагедия на двата пола Райчев се опитва да докаже още в първото си белетристично произведение „Спътници“ и не се отказва от нея до края на живота си, но в „Мъничък свят“ тя виси във въздуха, далеч от конкретното повествование. Внезапно пламналата любов на Липованов към Елена се обяснява с нормалната човешка нужда от близост и подкрепа, а не с „биологичния закон“. Забравил теорията за антагонизма и притеглянето на двата пола, героят искрено изповядва: „Струва ми се, че едва сега постигнах дълбокия мистичен смисъл на връзката, която споява в едно двете човешки същества. Той не е в безумието на плътското спояване! . . . Зад мъчителната жажда по физическо овладяване стои страхът от самотата. Усамотеното човешко същество търси друго, с което да слее себе си, да му повери душата си с всичките ѝ светли и тъмни страсти, без страх, че зад всяка дума или ласка го дебнат хищните стъпки на враг.“

Силата на белетриста в тази творба е в пластичното изображение на конкретните описания на незначителните наглед факти, в разсъжденията и характеристиките на героя и особено в разкриването на неговите различни психически състояния. „В „Мъничък свят“ — пише Гео Милев¹ — въпреки желанието си, авторът не ни дава мъчителната борба на половете, синтезирана

¹ Гео Милев, Мъничък свят. Рецензия. Сп. Вezni, II. 1920, кн. 4—5, стр. 193—195.

като идея в образ и мисъл, тъй както би ни я дал един Стриндберг или Пшибишевски.“ Но горещият поклонник на „модерното“ изкуство упреква Райчев че остава в „мъничкия свят“ на делничната действителност, смята, че това е неговото нещастие, пък и „нещастieto на всеки български белетрист“, съветва го да се откаже от обективното записване на дребните факти и да се довери на кормилото на субективното в своя писателски натюрел. Гео Милев не е прав в оценката на „Мъничък свят“ и дава на автора ѝ вредни съвети, защото изхожда от своите превзети тези за чистото изкуство и напразно търси у Райчев „класическата широта на размишленията“ и „пророческата дълбочина на Шекспир или Достоевски“. Наистина повестта „Мъничък свят“ не е нито философско съчинение, нито поразяващ синтез от психология и идеи, но това съвсем не значи, че авторът ѝ е останал при незначителното, дребното, неинтересното, че мислите, които „благоволява да ни съобща“ са дребни, мънички, само негови мисли. Напротив — когато се придържа до жизнената правда, до собствените си точни наблюдения, когато извлича преценки и сентенции от собствения си вече богат опит, Райчев е убедителен и мъдър, оригинален и прозорлив. Най-ценно в зрялото му творчество и особено в „Мъничък свят“ е неговото лично виждане, неговата умна, самобитна и неспокойна мисъл, личните му верни наблюдения над човешката психика. Психиката на Липованов преди войната е твърде примитивна и необременена от дълбоки и сериозни преживявания. Тъкмо затова тогава той е прекалено уверен в себе си, повърхностен и безотговорен. Лесно постига всичко, което му е нужно в живота: любовни приключения и добра служба. Напълно го задоволява чиновническата работа в телеграфната станция, а леките любовни успехи хранят самолюбието му, вдъхват му още повече самоувереност. В общи линии пред нас е един често срещан в живота и литературата герой, който не ни изненадва и увелича с действията и постъпките си, нито пък ни поразява с необикновената си душевност. От къде иде тогава напрежението на разказа и силната заинтересованост на читателя към съдбата му? Изповедта на Липованов увелича и вълнува, защото е направена от един друг Липованов, коренно променен, преживял силни душевни трусове, надраснал вече миналото си. Този Липованов е безпощадно искрен към себе си, критичен и съсредоточен, с поглед, отправен навътре към душата си. Затова страниците, които разкриват живота на героя в малкия провинциален град, са пронизани с едно леко, горчиво чувство за безвъзвратно загубена младост. В тях всичко е видно с едни зорки очи, които проникват до същността на нещата, които разбират причините на всяко явление, на всяка постъпка. Това са очите на автора — те наблюдават от страни Липованов и нито за миг не спират да го анализират и преценяват. „Да си призная — говори откровено героят с пълно съзнание за своето нравствено нищожество — винаги съм бил чужд на каквито и да било увлечения, дори в най-ранно юношество. За мене животът всякога е бил твърде прост, до комизъм прост и плитък, всичко се свеждаше към няколко само неща — едно, две, три. Когато се случеше нещо в живота ми, имах само една грижа — първа и последна: да разбера в какво собствено се състои то. А веднъж установен новият факт, другото е вече лесно — все ще се намери някой благополучен изход; няма положение без изход. За другите хора нещата имат дълбочина и ширина и не знам още какви измерения и качества, за мене те имаха само повърхност: това е същественото — другото е губи време.“ Така страдал грешките от миналото си. И наистина Липованов горчиво заплаща своето лекомислие: загубва за винаги единствената жена, която истински го е обичала. С известно ожесточение той рови в живота си отпреди шест години, когато, завършил гимназия, става телеграфист и с подкупваща откровеност

се характеризира: „Едно нещо знам положително: нямах врагове. И това велико щастие дължах не на добротата си; о, може би тъкмо напротив — всички се бояха по мъничко от мене и всеки гледаше да не изгуби благоволенieto ми!“ Той не може да си прости безсърдечното отношение, което е имал към хората, дори към най-близките си: „Наистина малко хора могат да се похвалят, че са гостували поне един ден в сърцето ми: дори мама и бедният ми вуйчо, който трепереше над мене. Най-щедро то чувство, с което съм дарявал тия двама човека, беше снизходителна благодарност.“

Липованов се самонаблюдава от разстояние, стъпил на съвсем друго стъпало в развитието си, затова не се описва спокойно, равнодушно и снизходително, а може тъй проникателно и критично да се анализира и да търси обяснение на постъпките си. Той си спомня как на времето са го разваляли жените — тези безсилни създания, чиито раболепни, молещи погледи го преследват и му внушават, че има основание да изисква от всички подчинение и обожание. Разбира се, че престъпното лекомислие, с което се е отнасял към близките си, се дължи на дръзкото му съзнание, че стои много по-високо от другите хора, на самочувствието му и се мъчи и него да си обясни: „Отде идеше това! Вродено ли беше то у мене или пък се дължеше на книгите, на онова пъстро общество от автори, с които се смятах равен и в право да беседвам? Не знам. Но в мене рано се сложи убеждението, че мога да бъда всичко, каквото пожела, стига да го пожела.“ Подобна младежка самоувереност, подобна дързост откриваме в ранните стихове на Райчев, писани по време на чиновническата му кариера в провинцията. Тези автобиографични моменти в съдбата на Липованов засилват искреността на изповедта му. И Райчев е гледал на службата си из провинциалните канцеларии като на нещо случайно и временно, и той е презирал пошлата среда на посредствените писарушки, над които е усещал превъзходството си с гордото съзнание на творец. Съзнатата атмосфера на канцелариите в провинцията го е отекчавала и задушавала с еднообразието си и в повестта той я възпроизвежда като близък спомен. Задущливият въздух на провинциалното градче обвива героя и го потапя в апатично бездействие. „Когато си спомня, сякаш виждам пред себе си апарата и слушам странния металически език на релето, което полека и равномерно, буква по буква, като заекващ човек, реди думите, срича цели мисли, цели фрази.“

Общуването на Райчев с големите автори водело до опасно надценяване на собствените сили. Поразително сходни черти откриваме между ранния Липованов и ранния Райчев от времето преди войната. Липованов напомня много от характера на оня горд „интелигент“ от „Царица Неранза“ и „Ессе homo“, който се смяташе център на вселената, поради „духовната“ си издигнатост. Вътрешният мир на Липованов и поетическият свят на Г. Райчев в ранното му творчество са всъщност този „мъничък свят“, който е трагедията на всеки творец, който не може да създаде колоритна, оригинална личност и голямо изкуство, не може да увлече и покори поради липса на замахи и значителност в преживяванията и истинска житейска мъдрост. В този „мъничък свят“ е потопен Липованов преди прераждането си, в него живее дълги години и писателят, без да си дава сметка за това. Равносметката иде след сътресението, което войната нанася над психиката му, след като огненият циклон помита и превръща на прах досегашния му мир. Г. Райчев не влага този смисъл в заглавието на повестта си, но това тълкувание се налага от само себе си. Всъщност авторът нарича „мъничък“ света на дребните хора, захвърлени като пращинки по фронтовете — всеки с мислите си, всеки с мъката си. След като войната, когато издава повестта си, той отново е понесен от буйния поток на столичния интелектуален живот и този минал свят му се струва незначителен

дребен, мъничък. В него хората живеят с нормалните си чувства и страсти без патологични, сърцераздиращи преживявания, без да робуват на животинските си нагони. Няма и помен от стремежа на следвоенното му творчество да срази безпощадно всяка духовност у човека. Без да търси предназначено дивото, стихийното в своя герой. Райчев разкрива преди всичко духовната му същност и духовната страна на любовта му.

Отначало Липованов подхожда към жените като към недоразвити психически същества и с най-шаблонни похвати ги увелича и завладява, но постепенно започва да страда от мъчителна досада и копнеж на пътя му да се изпречи жена, което най-сетне да го увлече и покори. Красивата, съблазнителна Милкова, с която влиза в любовни връзки, му остава докрай чужда и непонятна. Нейната необикновена женственост и чувственост са предадени чрез възприятията на Липованов с много жива, осезателна живописност. Всяка нейна дума, жест, движение са наситени с очарователно сладострастие, което омайва мъжете. Страстта на Липованов към тази великолепно жена е като огнена, упойтелна вълна, която го залива и отминава, без да остави никакви следи в сърцето му. Плътските чувства между Липованов и Милкова са предадени с реалистична сила и съдържано проникновение, без никакви еротични, пикантни подброности. В това отношение писателят показва рядко чувство за мярка и умение да запази дистанция между себе си и героите си — да ги контролира спокойно и да ги преценява отстраня. Така плътските отношения между мъжа и жената се превръщат в съставна част на психологическата им характеристика.

В разгара на страстната любов на Липованов към Милкова се явява Елена — чиста, открита, доверчива и предана: „Аз сравнявах несъзнателно Милкова с чистия трепет на това момиче, което дишаше чрез мене, и се виждах победен — изповядва Липованов. — Дори в моменти на най-интимни ласки Милкова оставаше за мене чужда жена, както и аз за нея — чужд мъж.“ Той съзнава, че ако умре, Милкова ще побърза да го замени с друг, а Елена ще върви до майка му зад колесницата и сърцето ѝ ще се къса от мъка. Всеотдайната обич на това безхитростно, мило момиче е описана с много нежност, красота и романтика. И докато Милкова със своя първичен темперамент е епизодично лице в повестта, то поетичната любов на Елена живее в спомените на Липованов през цялото време и одухотворява целия му разказ. Всички случки, които възстановява паметта на героя, са свързани с Елена. Прекалената ѝ искреност и всеотдайност са причина за нещастieto ѝ: тя слага пред Липованов всичките съкровища на своята млада душа и той бързо ѝ се насаща. Във всичко тя е тъй пряма и открита, че не остава нито едно засенчено ъгълче в душата ѝ, което би подразнило неговото мъжко любопитство. Той се ядосва, че не може да я ревнува, че толкова основно я познава, до омръзване, до скука. Започва да цени нейните необикновени, силни чувства чак когато я е отблъснал и завинаги загубил, когато е самотен и душевно преобразен. Тогава, на фронта пристигат нейните последни три писма, които тъй дълбоко го разстройват. В тези странни писма напълно се разкрива деликатната ѝ емоционална същност. Тя говори за настоящия си мъж като за някогашния си любим Симо, сякаш се мъчи да си внуши, че той е същият човек, но станал по-кротък, по-добър, любещ и предан. Писмата ѝ съвсем не са книжни и маниерни, както пишат някои критици, а чистосърдечни и поетични, понеже отразяват една чиста, мечтателна душа. „Елена пише по начин, който избива на маниерност, неподходяща за мъчителното състояние, в което се намира“.¹ отбелязва един от рецензентите на „Мъничък свят“, не разбрал

¹ П. С им о в, Мъничък свят. Рецензия. Сп. Съвременна мисъл, V, 1919, кн. 5.

в какво се състои духовният чар на това невинно момиче, чар, който прониква в цялата повест и създава атмосфера на красиво бленуване. Затова „Мъничък свят“ е много по-близо с поетическата си същност до „Песен на гората“ и „Еленово царство“ отколкото до „Грях“, „Мерзавец“, разказите от 1923 г. . . В извисеното, изчистено от еротика и сантиментализъм отношение на автора към любовното чувство, което е представено като най-облагорождащо човешкия дух, прозира чувствителната му, романтична душа. У него живеят съвместно двата полюса в човешката природа: дивата, необузdana страст, с нежната, богата емоционалност; селската стихия с градската интелектуална култура и ефирност на чувствата. За него опитът от живота в столицата, всред духовния ни елит е не по-малко важен за обогатяване и култивиране на чувствата, отколкото фронтовите впечатления.

В „Мъничък свят“ душевните вълнения не са приглушени и потиснати от трезвия мисловен анализ, а съществуват успоредно с него. Разсъдъчният апарат не намалява силата на преживяванията. Най-ценно в „Мъничък свят“ е това сполучливо съчетание между мисловен анализ и емоционална изповед. Липованов мисли за Елена, за нейната минала любов, мъчи се да даде точно определение на новото си състояние на самотност, разкаяние и влюбеност, но в същото време дълбоко преживява отново спомените си и тъжното си настояще. И колкото по-дълбоки и разтърсващи са чувствата му, толкова по-съсредоточена, по-кондензирана и напрегната става мисълта му. Затова страниците, в които Липованов обяснява душевния си прелом по време на самата война, са изпълнени с най-силно напрежение на мисълта и драматизъм на чувствата. Поведението на простите самоотвержени войници, особено на незабравимия бай Цанко, който доброволно отстъпва домашния си отпуск и се пъха в самия огън на сраженията, извикват в душата му чувство на дълбоко уважение и преклонение, на истинска човешка привързаност. Но пробудената му хуманност е подложена на зверски издевателства. Шрапнелите разкъсват на парчета кротките, добродушни негови войници, откъснатата глава на бай Цанко се въргала кървава и страшна и го гледа с отворени, мъртви очи, по ръцете му се стича кървава каша от раздробена човешка плът. Умилението, пробудено от сърдечните отношения между хората, от благоговението, с което се грижат за ордията като за таинствени митически същества, от безграничното доверие, което изпитват един към друг, от самопожертвувателността им — е изтласкано от ужаса и вцепенението. Чуждото страдание преобразява довчерашия безсърдечен младеж, душата му става чувствителна и деликатна, като опъната струна реагира на всички нови и минали събития. На всичко отгоре Липованов е контузен от граната в главата, загубил е за известно време паметта си и преживява мъчително периода на оздравяването в болницата. „Значи след мене лежеше цял един месец, от който нищо, нищо не помня! Един мъртъв месец, който лежеше като черно петно върху живота ми и никога нямаше да узная какво е било с мене през тези дни! . . .“ Липованов се измъчва и от съзнанието, че всички го гледат като психически болен. Когато си спомня деня на злополуката, той усаща, че го побиват ледени тръпки, уморената му мисъл изтръпва от проблесналия мълниеносен спомен и започва да се гърчи в непоносими терзания. Потресеното му съзнание възстановява кървата сцена на последния бой и кошмарните часове, прекарани в болницата. На седмия ден след изписването си героят описва в своя войнишки дневник майската прихода наоколо. Оздравяващото му съзнание приема странно външния свят, наслаждава се на благоухаещия въздух, пълен с лъчи и нега, по ставите му се разлива сладка умора. В главата му бродят уморени, разкъсани мисли, които постепенно се подреждат и завъртат около последните тежки преживявания. Липованов отново изживява интензивно последните шест години

от своя живот с върховно напрежение на мозъка си, който трескаво работи. „Припомвах и преживявах всички минали дни в нашия мънищък свят.“ Той мисли много, мисли до уморяване, живее със спомените и настоящето едновременно и в нищо не намира опора и успокоение. И последната му илюзия, че в света на своите войници на фронта ще намери утеха, рухва. „Нито те, нито аз съм вече прежният. В нашия мънищък свят е станало нещо, непоравно лошо, между нас лежи някаква зловеща тайна — каква е тя? Струва ми се, че я знаят и дърветата, и птиците и цветята.“ Неговите психически реакции са напълно правдоподобни след преживяното мозъчно сътресение, след зловещата смърт на Цанко, след близкото съприкосновение с войната. В разкриване комплицираните страдания на болния човекши дух Георги Райчев е в стихията си. За пръв път в „Мънищък свят“ той проявява това рядко качество на своя талант. Мъката, която гнети Липованов, се чувствава като нещо осезаемо, като остра и непрестанна физическа болка на душата. Подобно усещане на човешкото страдание изпитваме и когато четем за онзи нещастен герой на Йовков от разказа „Бели рози“, който чувствава по време на войната как мъката го притиска и ще го смаже, ако не скочи и не хукне да се разхожда, да се разхожда часове наред. Липованов е в същото безизходно състояние на смазваща мъка, обръчът около него все повече се стяга, нервите му са изопнати до крайност, става болезнено мнителен, раздразнителен, избухлив. Плахо и неспокойно, сърцето му е все в очакване на нещо страшно. Той получава отвращение от месо, изпитва ужас от кръв и като се вгледа в ръцете си се вцепенява от въображаемия тежък дъх на човешка плът, усеща се като удавник, който няма възможност да изплува. „Аз влязох в моя мънищък гроб и хвърлих се уморен върху леглото си. Душеше ме мъка. Жестокото чудовище на отчаянието беше сложило тежко коляно върху гърдите ми и костеливите му пръсти се впиваха в гърлото ми. Моята изстрадала мисъл се блъскаше като затворена в клетка птица, ломеше уморените си крила и не намираще изход.“

У Липованов се засилват типичните реакции на нервно-болен, обхванат от силна душевна депресия, описана детайлно и правдоподобно като от лекар-специалист, който изтънко познава състоянието на пациента си. Този специален интерес на Райчев към психически разстроени хора, това вярно ухо за неравния сърдечен пулс, които се проявяват и в по-късните му произведения, са пробудени от патологичната военна психика и засилени от творчеството на Достоевски. Под влияние на великия руски писател Райчев дълбае в човешката психика, като предпочита болната и патологичната и се мъчи да стигне до самото ѝ дъно. Влиянието на Достоевски се чувствава в най-хубавите му творби. За него Достоевски е най-големият, най-трайният авторитет. „Федор Михайлович Достоевски — пише Николай Лилиев¹ — беше неговата слабост, или може би, неговата сила. Него той обичаше, него четеше. . . Струва ми се, нему той остана верен до последните дни на живота си, макар да измени на мнозина други. . .“

Въпреки че Достоевски няма широтата на кръгозора и епическите достойнства на Толстой, нито неговия ненадминат талант на живописец и изобразител, Райчев го смята за най-големия световен писател. Той е покорен от психологическата правда и дълбочина на творчеството му, зашеметен е от буйните, интензивни чувства и страсти, от съсредоточеността на мисълта, от дълбината, с която се стига до най-скритите извори на психическия живот, от безпощадния в своята ярност и ужасяващия в своята правдивост реализъм. В „Мънищък свят“ влиянието на Достоевски се долавя не само в психологи-

¹ Н. Лилиев, Г. Райчев. Сп. Изкуство, г. III, 1947, кн. 2, стр. 129.

чески реализъм, в лутането из лабиринтите на разстроено човешко съзнание, но и в идеята, че страданието преражда хората, като разтърсва и облагодарява душите им. Страданието е превърнало предишния лекомислен и безсърдечен Липованов в социален и чувствителен, в душевно съсипан самотник. В процеса на прераждането — пак както става у Достоевски — любовта е важен, неизменен фактор. Липованов съзнава, че само любовта на Елена е съществена в неговия разбит живот, че само тя може да го разбере и да му помогне, тъй като влюбената жена вижда не само с ума си, а и със сърцето си.

Крат на „Мъничък свят“ не слага обаче отпечатък върху цялото изложение; тягостното чувство на потиснатост и безизходност не се разпростира над цялата повест, в която чистата любов на Елена и задушевият глас на Липовановата изповед създават доминираща лирична струя. Тази струя е отразена във въздушно лекия и чист език на произведението. Райчев разказва непретенциозно, много увлекателно и забавно, с развълнувана, лирично-обогрета реч, без да пражосва красиви, празни фрази, както в ранното си творчество. Като се изключат онези пасажки, в които резоньорствува върху банални общочовешки проблеми, той не е излишно бърлив, умее да се съдържа и да се крие зад героя си. Тъй като в повестта чувствата преобладават над идеите, езикът е най-често поетичен, изпълнен с прилагателни и сравнения, тонът е леко приповдигнат, задушевен. Композицията е извънредно стройна и подходяща за целенасоченото повествование, в което няма нищо излишно, нищо отклоняващо се от основната сюжетна линия. Повестта започва с един сын: Липованов снува гроздобер в родния си град и Елена, която се появява на широката межда на лозето със стройната си снага и малката си кръгла шапка и с чадър, от който се отичат капки дъжд. Това начало направо въвежда в света на сюжета и подсеща, че момичето ще играе важна роля в живота на героя. Комениите и подсеца, че момичето ще играе важна роля в живота на героя. Комениите и подсеца, че момичето ще играе важна роля в живота на героя. Комениите и подсеца, че момичето ще играе важна роля в живота на героя.